

ИЛЯЧИН

(СОКОЛ)

РАСКРАСЬТЕ САМИ!

Къарачай халкъ тилбургъучла

АРБАЗ-АЗБАР

Арбазда базар барады,
Базарда азбар барады,
Арбазда азбар айталла,
Базардан абзыраб къайталла.

(Муну азбар айта, джангылмай сѐлеширге юренедиле).

ТОТУР АЙДА

Джанкъоз чакъды Тотур айда,
Сууукъ айда,
Къарны къырыб, джерни джырыб
Сууукъ айда,
Ай къууанды, кюн джарыды
Сууукъ айда.
Кырдык чыкъды, джер джашнады
Сууукъ айда, Тотур айда.

ДЖАУ, ДЖАУ, ДЖАУ, ДЖАНГУР!..

Джау, джау, джау джангур,
Булутланы сау, джангур,
Джаулу гюттю берейим,
Сабан битим кѐрейим.
Къуй, къуй, къуй, джангур,
Иссиликни джуу, джангур.
Къуймакъ, къалач берейим,
Ындыр толуб кѐрейим.
Кюл гюттюле туурайым,
Чыпчыкъ болуб учайым,
Суу сьеммекден уртлайым!..

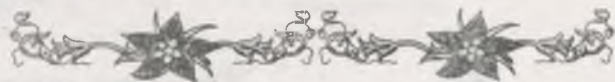
ОЙ, АЙМЕЛЕК, АЙМЕЛЕК

Ой, Аймѐлек, Аймѐлек,
Джыйылгъанбыз бир бѐлек.
Ойнарыкъбыз бир кесек.
Сырт юсюнде тал терек,
Къурманлыкъгъа мал керек,
Къонакълыкъгъа къой керек,
Къобузчу джокъ – той керек.
Эл ныгъышда уллу той,
Эл башында – бѐлек къой,
Къашха къойну тут да сой,
Сюрюючюге юлюш къой.

карт. 5878-1

КЪАКЪ, КЪАКЪ, КЪАКЪ, КЪАРГЪА

Къак, къакъ, къакъ, къаргъа,
Къанатланы къакъ, къаргъа,
Къулагъы, кёзю сакъ къаргъа,
Къамиш тюбге чаб къаргъа,
Къамиш тюрюн къарма да,
Къамиш мынчакъ такъ къаргъа,
Тереклени аула да,
Бизге алма ат, къаргъа.

Сылпагъарланы К.

Халкъдан

Гыккачыкъланы эркелетиу назмучукъла

Даж-даж, джанчыгъым,
Даж этеди джашчыгъым.
Бутчукъланы тирейди,
Ханны кызын тилейди,
Тилей эсе, берсинле.
Даж-даж этген джашкочукъ
Чарсха чабыб кёрсюнле.
Джашчыгъымы юйюне
Чарслыкъ ёчле кирсинле.
Тыйын тонла кийдирир
Анасына джашчыгъым,
Акъ пайтоннга миндирир
Аначыгъын джашчыгъым.

Даж-даж, джашчыгъым,
Даж этеди джанчыгъым,
Дад-даж этген джан бала
Эл сукъланнган кыыз бола.
Кюн тийгенча ышара,
Ишге кьолу джараша.
Он бармагъы он кюмюш,
Бу тындырмаз джокъду иш.
Дарий-дамха бичер да,
Тыйын тонла тигер да,
Атанг санга джубаныр,
Ананг санга кьууаныр.

Иш: Бу эки эркелетиуню азбар этиб, гитче джашчыкъла бла кыызчыкъланы эркелетирге юренигиз.

Аша, шохум, бирге сыйланайыкъ!

АНА КЁЗЛЕ

Джашауну сиз джарытасыз,
Джайгы кюнча, джарыкъ тёге.
Джюреклени джылытасыз,
Ышарсагыз, ана кёзле.

Хар бир сабий ал атламын
Таукел башлайд, сиз кюч бере.
Сюе тебрейд Джуртун, халкын,
Сиз суйгенча, ана кёзле.

Къыйын джолдан джанлатмайын,
Ауур ишде да тёздюре,
Муратына кёб уланны
Джетдиресиз, ана кёзле.

Къууанчына, мёлек болуб,
Къанат къагъа, сиз джетесиз.
Къыйын кюнде билек болуб,
Бала ючюн сермешесиз.

Ана кёзле, сыйлы кёзле,
Багъалысыз хар адамгъа.
Чыракъ болуб ёмюрлеге,
Элтесиз сиз халкъны алгъа.

Ышарсагыз, - бютеу дуня
Ышарады биргегизге.
Къыйналсагыз, - ёхтем таула
Ийиледи бары джерге.

Мен излейме: хар кюнде да
Ышарсагыз, ана кёзле.
Сууукъ тамчы ёмюрге да
Кёрюмесин юсююзде.

Къара тубанча, басмасын
Ана кёзлени мыдахлыкъ.
Бютеу джерни къучакъласын
Ала тёкген къууанч, джарыкъ!

Езденланы Нюрахмат,
Сарытюз

2. Атамы хапарларындан

БИРИНЧИ КЕРЕ КЪОШХА БАРГЪАНЫМ

Биринчи кере къошха баргъанымы
унутмагъанма...

Атама, мен да барама къошха, деб,
талай кере тилейме. Сора атам бир кюн:

- Тамбла сени Тамаш бла Ахматалий
къошха элтирикдиле, - деб, кеси кетиб
къалды.

Къошха барыргъа асыры ашыкъгъан-
дан, ол кече кёзюме джукъу кирмей,
тангнга алай чыкъдым. Джазлыкъдан Ар-
хыз башына барлыкъбыз.

Тамаш бла Ахматалий чамчы къарна-
шла эдиле, джолда мени бла ойнаб келе-
диле. Аланы чамларына мен да бир чар-
лайма, бирде уа ёпкелейме.

Ташкёпюрден чыкъгъанлайыкъгъа:

- Тегей элде сени тегей гырджыннга
ауушдуруб кетерикбиз, - дедиле. Кертда
деб, кымсыз болуб барама. Сёзге болуб,
унутубму къойдула, деб тургъанлайыма,
тегейлилеге кириб, озуб да кетдик. Мени
гырджыннга ауушдурмадыла.

Ол элден узайгъанлайыбызгъа, Та-
маш айтды:

- Къарданикде сени ётмекге сатарыкъ-
быз унутмай.

Хаман "къошха элт!" – деб, атамы ба-
шын бездириб туруучума сокъурандым.
Мени бу аманлагъа къошуб, кеси нек кет-
ди, деб къыйналама, джыларым келеди;
уялгъан этеме джыларгъа, ансы, огъай-
ым джокъду.

Келе келиб, Къарданикге джетгинчи, джашла ёгюз ийдиле. Кече алайда къалыкъбыз. Сора меннге эшитдире-эшитдире, бир-бирине айтдыла:

- Хата джожьду, эртденбла Къарданикни орамларында ётмек бергеннге къоярбыз да кетербиз Адурхайны аманын!

Алай а араларына джатдырыб, юсюмю-башымы иги къысдырдыла. Не бек къоркъсам да, джукълайма... Базаргъа ашыкъгъандан, эртденбла эртде къобуб, стансени ичи бла тохтамай ётюб кетдиле. Дагыда къоймайдыла мени. "Джаланджук базарда иги багъагъа сатарбыз", – деб келедиле. Анда уа атама тюбейме да

къалама. Джашауумда ол кюнден бек къуаннган болмазма! Ол огъай, джашланы меннге не этиб келгенлерин да айтыргъа унутдум да къойдум асыры къууаннгандан. Джашла уа, мени сатхан огъай, къойнуму-къолуму кампетден, къалачдан толтурдула. Ол заманда уа аллай затла бек багъалы эдиле. Атамы таныгъан болуб, меннге саугъа алмагъан къалгъан болмаз эди.

Къошха биринчи баргъан сабийни сыйын бурун алай уллу кёре эдиле.

Башлыгъыма сыйынмагъан болуб кампет, пряник, къалач, кёб татлы затла алыб бардым къошха, Архыз башына. Саугъаларымдан анда джашлагъа да бердим.

ТЮРКГЕ КЕТИУ

1905-чи джыл Кавказда джашагъан миллетледен мингле бла адамла Тюркге кёчгендиле. Дин башчылары бир къаууму къара халкъны терилтиб, "муслиман топуракъгъа барайыкъ", – деб этилген иш эди ол.

Бюгюн кирик эсимдеди: джуртларындан къобуб кетиб баргъанла хаман джылаб бара эдиле. Кёчюб баргъанла да, мында къалгъанла да джылай эдиле. Биз джол джанында джашай эдик да, мен кёрюб тургъанма.

Мени гитчем бек камсык сабий эди да, ол: "Аман джолгъа барыгъыз!" – деб къы-

чырады. Аны юйге джыйыб, тышындан да къадау салыб тыйгъаныкъда да, ол, дагыда оджакъдан къараб: "Аман джолгъа!" – деб, тохтаргъа унамайды...

Къазий айтханча болду ол мухаджирлени артлары. Кёблери къырылгъандыла. Ол заманда ата-бабаларыны къарангылыкларындан бюгюнлюкде да къыйналадыла аланы туудукълары, хаман джарыкъ Кавказгъа термилгенлей, таралгъанлай...

Байрамукъланы Фатима Хызыровна,
Къарачай ш. № 3 орта школда устаз
эмда завуч болуб ишлегенди,
бусагъатда пенсиядады

ОЙЛАШЫР ЗАТЛА

Бизни, къарачай халкъны, сагъыш этер, ойлашыр, багъалатыр, сыйлы кёрюб сакълар затыбыз бек кёбдю. Миллетибизни тарихи, фольклору бек эртдегили тамырладан келедиле. Алай деген а, халкъыбыз бек эртделеден джашаб келгенин, мингле бла джылланы джерни кёбюсюн алыб джашаб келген онглу тюрк дуняны биз бир бутагъы, иги сакъланнган таза, онглу, кефли бутагъы болгъаныбызны унутургъа, кесибизни учуз, сансыз, джалан иннетли джарлылагъа сарнаргъа эркинлигибиз джокъду. Бар затыбызны ангыларгъа, сакъларгъа, тюз хайырлана билирге борчлубуз деген сёздю. Мен ол затха кёб джолда ойлаша тургъанма. Бир хапарымы айтайым.

СССР-ни заманында бир джолда, къайсы джыл болгъанын унутханма, Москвадан джазыучулары джыйылыуларына келгенледен кёб адам селешдиле телевизорда. Ала Совет Союзну джер джеринден келген эдиле. Аланы ичинде белгили къыргъыз джазыучу Чингиз Айтматовну селешгени эсимде къалганды.

Айтматов сёзюнде миллет джомакълагъа, таурухлагъа бек уллу магъана бере эди. Джомакъла сабийге, уллугъа да акъ-

ыл бередице, ангысын ёсдюредиле. Ари-урукъну, игиликни, халаллыкъны, тюзлюкню, джигитликни юлгюсюн сабийлеге эм алгъа, биринчи джомакъла бла кёргозедиле ата-анала, артыкъсыз да къарт ана бла къарт ата айтхан джомакъланы сабий унутмайды, - деген эди ол. Сёзюню аягында уа, къарт анасын эсине тюшюрюб, аны хаман да айтычу бир джомакъын джыйылгъанланы алларында окъуду. Джазыучуну кёлю такъыр болуб:

- Мен къайда болсам да: кёкде самолет бла учсам да, сууда кемеде джюзсем да, джерде джюрюсем да, бу джомакъ джюрегимде турады, - деди. Мен аны сёзюне бек сейирсиндим, ичимден анга уллу бюсюреу этдим. Мен эм бек сейирсинген а - ол Айтматов айтхан джомакъны бир тюрлюсю къарачай миллетде да болгъаны эди. Бизни къарт анабыз да, туудукълары тегерегине джыйылсала, ол джомакъны кёб айтыучан эди. Джомакъны аты "Бармакчыкъ" эди, къыргъыз джомакъны атыча. Сиз да эки джомакъны да окъугъуз да бир къарагъыз...

(Къарачай джомакъ "Бармакчыкъ"
"Илячин" журналны № 1-де 2002 джыл
басмаланнганды, - ред.)

БАРМАКЪЧЫКЪ (Къыргъыз халкъ джомакъ)

Уллу тауну этегинде, баргъан сууну бойнунда бир уллу эл болгъанды. Анда бир-бирлерин бек скойген, адебли, тири урунган адамла джашагъандыла. Элни джаш адамлары тауда, чегетде къой, тууар кютгендиле, элде къалгъанла сабан сюргендиле: будай, арпа, тары, нартюх битдиргендиле. Тиширыула бла къартла бачха салгъандыла, тюрю-тюрю бачха кегетле битдиргендиле.

Бу элни джамагъаты джарыкъ адамла болгъандыла. Юйдегиледе кёб сабийле болгъандыла, аны амалтын кёллери да иги болгъанды. Ол элде джангыз бир юйдеги мыдах джашагъанды: ол юйдегиде сабий болмагъанды. Ала да, башхалача, ишни скойген, тири урунган адамла болгъандыла. Ишден келселе, арыкъда суу бла бет-къол, аякъ джуууб, арыкъны къатында эки машокну кырдыкга джайыб, аланы юслеринде Аллахдан: “Ия Аллах! Сен бизге бир бала бер, не гитчечик да болсун, ууучха сыйынган бирчик да болсун!” – деб тилеб тургъандыла.

Аллах, аланы тилеклерин къабыл этиб, бир гитче балачыкъ бергенди. Ала анга Бармакъчыкъ атагъандыла. Анасы джашчыкъгъа ариу къарагъанды, ууучунда джюрютгенди. Джукъгъа бармай, юйде туруб, Бармакъчыкъны сёлеширге, джюрюрге, джумуш этерге юретгенди. Бармакъчыкъ, тири сабий болуб, хар ким кибик, не джумушну да этерге юренгенди. Андан сора анасы да юйден тышында ишлеге къошула башлагъанды.

Юйден кете тебреселе, Бармакъчыкъны атасы бла анасы анга не джумуш этеригин айтхандыла. Ол да ала келирге не айтханларын да ариу тындырыб тургъанды. Ала ингирде ишден келселе: “Бармакъчыкъ, биз келгенбиз! Эшиклени ач!” – деселе, Бармакъчыкъ эшиклени ачханды. Аны

джумушланы ариу тындыргъаны ючюн махтагъандыла, сора аууз ачхандыла.

Бир кюн ингир ала ишден келиб, Бармакъчыкъны атасы бла анасы: “Бармакъчыкъ! Биз келгенбиз, эшиклени ач!” – дегендиле. Киши джууаб бермегенди. Арбазгъа кириб, сабийни излегендиле, – табалмагъандыла. Аны эшитиб, хоншула чабыб келгендиле, бары да излегендиле, табалмагъандыла. Сора бир хоншу къарт: “Адамла, джыламагъыз, сизни джылагъаныгъыздан хайыр джокъду. Андан эсе, бёлек-бёлек болуб, Бармакъчыкъны иги излейик. Джашла тереклеге минсинле да бутакъ джоппуланы иги къармасынла. Алма алама деб, ары ёрлеб, сабий андан тюшалмай тура эсе уа... Тиширыула тереклени тюблерине къарасынла. Сабийле арбазны тегерегине айланыб келсинле! – дегенди. Ол айтханча этгендиле.

Бир сабий, чабыб келиб, ол къартха:

– Мен Бармакъчыкъны къайда болгъанын табдым, келигиз кёргюзейим, – дегенни айтханды. Сора ол къартны да, Бармакъчыкъны атасын да тюени къатына алыб баргъанды. – Тюени къарнындан келген тауушха бир тынгылагъыз!

Баргъандыла. “Мен мындама! Мен Бармакъчыкъма! Мен тюени къарнындама!” – деген тауушланы эшитгендиле ала. Къууанч тыбырлы болгъандыла.

– Джамагъат, джанымла, джылагъанны къоюгъуз. Бармакъчыкъ табылды. Джылагъанны къоюгъуз да къууаныгъыз, тепсегиз, ойнагъыз! – дегенди Бармакъчыкъны атасы олсагъатдан адамлагъа. Адамла да алайгъа чабышхандыла. Халпарны билиб, къууангандыла.

– Энди биз эрлай тюени къурманлыкъгъа кесейик, Бармакъчыкъны чыгарайыкъ. Джети къазан асайыкъ, къурманлыкъны биширейик, къууанч этейик.

Бармакчыкыгъа да хапар сорайык: ол тюени кърнына къалай, нек киргенди? – деб, Бармакчыкыны атасы да, кърт да хар кимни сен – аны, сен – муну эт деб, чабыргъандыла. Къараб-къарагъынчы джашла тюени кесгендиле, Бармакчыкыны чыгаргъандыла, джуундургъандыла. Тюени союб, санлаб, къазанлагъа салыб, отха асыб, Бармакчыкыгъа да хапар сордула. Ол да хапарын баямлады:

- Юй джумушланы тындырыб, мен, кюн иссиде терлегенимде, арыкъ сууда къл-бет чайкъаб, бу салкыын кырдыкда бир солуюм деб, алайда бир уллу ханс чапыракыгъа джатыб джукълагъан эдим. Сора бир заманда бир кърангыда, мылыда уяндым. Тынгылаб, ыстымладым

да, сора билдим тюени кърнына тюшгеними. Мен джукълаб тургъан заманда, тые, отлай келиб, мени ол уллу чапыракыла бла бирге джутуб кългъанды...

Алайда джыйылгъан сабийлеге, уллулагъа да ол кърт айтханды:

- Бир зат этерге тебресегиз, сагъыш этиб этигиз. Бармакчык, уллу чапыракыгъа джатмай, уллу машокга джатса, тые машокну отларык тъл эди, Бармакчык да аны ичине тюшерик тъл эди!..

Кърманлыкъ этден да ашаб, алгъыш аякъдан да уртлаб, джырлаб, тепсеб, тангга дери кълуанч этиб, бары да джарык чачылгъандыла.

Иш: Бу джомакыны муну аллында чыкыгъан журналда “Бармакчык” деген кърачай джомакы бла тенгледиргиз, алада сюжет башхалыкыла бла ушашлыкъланы ачыклагъыз. Сюжет башхалыкыла джомакыны иннет магъанасында не тюрлендиргенлерин ачыклагъыз.

Ойлашыргъа соруула:

1. Бармакчык уллу чапыракыгъа нек джатханды? (Анга уллу кърюнген башхалагъа алай кърюнемзлигин эсгергенмиди? Ол чапырак керекли джаныуар чыгаргъа боллугъуну сагъышын эталгъанмыды?)

2. Джомакыда Бармакчыкыдан кългъанланы этгенлери уа тюзмюдю, алада да бармыды оюмсуз атлагъанла?

3. Къртны къллай адамгъа санайсыз? Аны айтханын нек этедиле бары да? “Къртны джумушун эт да оноугъа тут” деген айтыуну магъанасы неди?

4. Къртны айтханы бла этгени бир-бирин тутамыдыла? Аны айтханын бары да нек этедиле?

5. Адамны хар этген иши башхалагъа да тийишемиди, сынгар кесине тийишемиди?

6. Хар адам не сюйсе аны этиб барыргъа боламыды, огъесе башхаланы да эсине алыргъа керекмиди?

7. Адам кесин кълуу кеси ючюнмю, башхала ючюн дамы сакъларгъа керекди?

8. Ишни оюмсуз этген адам башха адамланы алларында борчун тюз толтурамыды? Кесине къркълуб, джукъл иш тындырмай тургъан а?

9. Бу эки тюрк тилги джууукъл халкълада сакъланган эки таурух эки халкъны джууукълукъларына кълалай, не хал бла патауа боладыла?

10. Сизни оюмугъуз бла, эки таурух – эки тюрлю, ушаш джомакъланы болурла, бир джомакы болуб, экисиндеги сюжет башхалыкы хапарла да бир джомакыны кесеклери болуб, эки халкъда эки кесегими сакъланган болурла?

11. Бу джомакъланы юслери бла кърачай халкъ дуняда къл джайылыб тургъан уллу тюрк дуняны бир эртдегили кесеги болгъланы ангылашынамыды? Ол хыйсаб бизни неге борчландырады? (Култураны, миллетни тин, дин, съл, болкылар (фольклор) байлыгын билиу, сакълану джаны бла, адамлыкыны асыл шартларын тутуу джаны бла, миллетни сыйын сакъларгъа тырмашуу джаны бла).

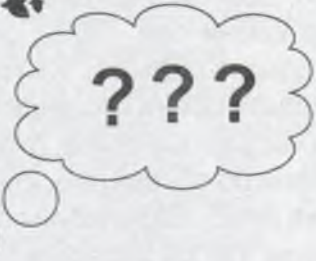

ЧАМ, ГЫНТДЫЛЫ СОРУУЛА

Быллай чам, “гынтдылы” сорууланы башхартыу, кыйындырыу магъаналарын эслерге юрениуню магъанасы бек уллуду. Ол айтханнга кенг, оюмлу къараб, хар затны магъанасын терен ангыларгъа юретеди. Аллай сорууланы сабийле кеслери да къурай, сёзле бла ишлей билирге юренирге тырмашыргъа керекдиле. Бу къауум соруула сёзледе бирер тауушну (харифни) кетериу, ауушдуруу неда кюшуу джорукъ бла къуралгъандыла. Алай а ол джорукъ ойнаучугъа аллындан айтылыб къалыргъа керек тюлдю, - кеси эсгерирге кюрешсин.

1. Къозу, кюйну баласы болмай, терек неда кёгет болаллыкъмыды?
2. Боюнну кёз ачар иш этигиз.
3. Кююнну имбашдан ёргеге кёчюра-лыгъыз.
4. Кюйну тепсеу-джырлау джарыкълыкъ мероприятие къалай этерге боллукъду?
5. Кече джай джерни къалай джарытады?
6. Сай кёб ачхалы къалай боллукъду?
7. Май атны баласы болаллыкъмыды?
8. Къаманы къалай къаралтыргъа боллукъду?
9. Джерде джюрюген эм уллу джаныуарны юрюрге юретирге болурму?
10. Къулакъ бла как, баста булгъаргъа боллукъмуду?
11. Къурукъдан суу алыргъа къалай боллукъду?

12. Чоллакъны (тикген машинаны халы чырмалгъан чюйкесини орунчугъун) бармакъсыз этерге къалай боллукъду?
13. 1000-ни ёрге ёрлерге буюругъа юретилиз.
14. Таракъ бла аш джутаргъа къалай боллукъду?
15. Мияла сауут ташха тийсе, саргъа боллукъмуду?
16. Мулхар – кёб ашаучу къачан болалады?
17. Багъырны джигит этерге къалай болады?
18. Джангы бузоулагъан ийнекни сю-тюн сёлешиучю этерге боламыды?

Джууаблар: 1. Ахырчындагы у кюратылса, къоз кыоз болады. 2. Б хариф кетериледи. 3. Къ кетиб, б салындады. 4. Къ хариф б-гъа алма-шчыныб. 5. Дж кюроб ай болуб. 6. С хариф Б-гъа ауушуб. 7. Хо, М. хариф Г-гъа ауушса. 8. М р бга алмашчыныб. 9. Кит-ит, к кюроб. 10. У кю-раб, а салыса-къалакъ. 11. Къуркы-кыуткы. 12. Чоллакъ-чоллакъ. 13. Минг-мин. 14. Таракъ-тамакъ. 15. Санар-сынар. 16. Мулхар-мухар. 17. Батыр-батыр. 18. Уууз-аууз.

ЭБАИАИК АЙНЫТХАН ОЮНЛА

Бурун заманда бизни джашларыбыз, къызларыбыз, ариу тепсерге, ариу атларгъа юренир мурат бла, суудан толу чёмючлени, аякъланы башларына салыб тепсегендиле. Алай бла сенгилдемей, чайкъалмай, муккурланмай, ариу сюзюлюб атларгъа юренгендиле. Ол мурат бла башларына къумдан толу ёре хызенчиклени-ёзгени салыб да тепсегендиле, чабхандыла. Ол адетлени эниклей, бу тукъум оюнланы теджейбиз:

1. Сабийле ичинде къуму болгъан ёре хызенчикни тёппелерине салыб, анга къоллары бла тиймегенлей, тюшюрмей, тюз тартылгъан сызны къаты бла белгиге дери барыб къайтадыла. Талай сабий бирден башлаб барыб къайтадыла. Алгъа къайтхан эблиге саналады. Хызенни къол бла тийиб тюзетирге, тута барыргъа болмайды.

2. Джолгъа тыйгъычлыкъ этген затла салыныб, башындагъы халда, тыйгъычладан атлай барадыла. Тыйгъычлыкъ этерге джолда кюрен неда төртгюл сызла (3-4 дегенча) сызылыб, аладан атлай барыргъа боллукъду. Тыйгъычла джашлагъа салынадыла. Тыйгъычны басаргъа болмайды.

3. Тобну белгиленген чекге дери къолну (онг неда сол) сыртына салыб элтиб келирге. Алгъа келген эблиге саналады.

4. Тобну эки къолну сыртлары бла тутуб, эки аякъ бла бирден чынгай-чынгай барыб келирге.

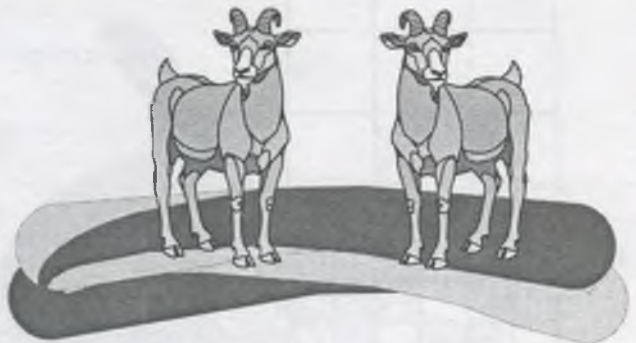
5. Тобну бир къолуну сыртына салыб, къолну аллына созуб, чынгай-чынгай чекге дери барыб келиу (2-5 сабий бирге).

Быллай вариантланы кёб тюрлюсюн табыб ойнаргъа боллукъду.

УЛАКЪЛА – КЁПЮРДЕ

Сабийле эки къауумгъа юлешиниб, кёпюрню (ортада эки сызны неда кюрен сызны) эки джанында узагъыракъда сюледиле. Эки къауумдан бирер сабий, бирер тобну къолну сырт джанына салыб, кёпюрге келедиле да, тобланы ёрге-ёрге атыб, бири-бириникин къол аязы бла тутуб алыб кетедиле, - туталгъан кёпюрден ётгеннге саналады, туталмагъан къауумна къайтады. Къайсы къауум саулай алгъа ёталса, ол эблиге саналады.

ЧЫПЧЫКЪЛА БЛА ГЫЛЫН КЪУШ (Орус халкъ оюннга кёре джарашдырылгъанды)

Бир сабий Гылын къуш болуб, къалгъанла – чыпчыкъла болуб сюеледиле. Биреу Оюн башчы болуб, бир джанында сюеледи. Гылын къуш арлакъда къонуб турады. Оюн башчы: “Кюндюз!” – деб белги бергенлей, чыпчыкъла учуб джайыладыла. Къанат къагъа, джырлайдыла:

“Джюу-джюу-джюуала, джюу-джюу-джюуала,
Эки чычхан суу ала,
Амма боза бишире.
Акка бичен тюшюре .

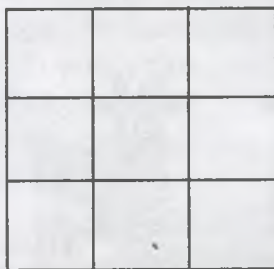
Аш чёблейдиле, джюуолдешиб, тепсейдиле. Оюн башчы: “Кече!” – деб белги бергенлейине, хар ким тургъан джеринде олсагъатдан симсиреб, къымсыз болуб, къымылдамай къатыб тохтайдыла. Симсирегенлери алгъадан Оюн башчы айтхан позада болады: сынгар бир аякъда, эки къанатны кенг джайыб, неда чёгелеб, неда учхан халда, неда бош, къымылдамай, д.а.к.

Олсагъатдан Гылын къуш чыгъады. Сынаб къараб, айланады. Къымылдагъанны, кюлгенни, неда, не поза айтылгъан эсе, аны бузгъанны эслеселе, аны тегерек кюрен сызгъа – уясына элтеди. 15-20 секунддан Оюн башчы: “Кюндюз!” – деб белги береди да, чыпчыкъла дагъыда джырлаб, тепсеб, ойнаб башлайдыла, “кече” белги берилгинчисине деричи.

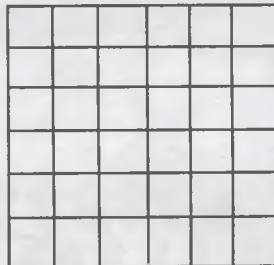
БАШКЪАЙНАТЛА

Къарачайча – башкъайнат,
Головоломка – орусча.
Алагъа заман кёб къорат,
Башынг кючлю болурча.

А.

Б.

1. Зибил квадратла. А.1, 2, 3, 4, 5, 6, 7. 8, 9 тархланы (цифраланы) бу квадратны кёзлерини джер джерине сюйгенигизча тизигиз. Сора, хар тизгинни кёндеденине, тигине, сёдегейине (по диагонали) окъусагъыз да, 15 сан чыгъаргъа керекди.

(Тархланы гитче къагъыт кесекчиклеге джазыб, аланы ары-бери кёчюре эсеблесегиз, таб боллукъду).

Б/ бу квадратны къалайларында болсала да алты джерде алты кёзге (джер-джерде) 6 плюсчук /+ / салыгъыз. Сора хар тизгинде бош къалгъан кёзлени саны къалай ары санасагъыз да, / кёндеденине, тигине/, чётный сан /экиге бёлюннген/ болсун. /Бош кёзлени хар тизгинде башындан аягъына дери санайса:6 неда 4/.

/И. П. Сахаров, Н. Н. Аменицкий. Забавная арифметика, СПб, 1996, 49 б/.

2. СЁЗЛЕНИ ТАБ

1. Бир кесеги – джыл чагыны атыды,
Къоркъутургъа кюрешеди, къатыды.
Бир кесеги – темир чотну затыды,
"Винт, резба" деб орусчасы алайды.
Эки кесек бирге – малны ашыды,
Элегенде акъмагъанны атыды.
Къайсы мал да аны суюуб ашайды.
2. "Будь!" – дегенни бизни тилге кёчюрсенг,
Букъгъан сёзню ал кесеги танылыр.
Ат джалкъада къылны кёзге кёргюзсенг, -
Аны экинчи кесеги да табылыр.

Ол кесекни бу кесекге джалгъасанг, -
"Берилген заман" деб сёз чыгъад аладан.

3) Ал джартысы – кесилгенден, джарадан
Чыгыучанды къыппа-къызыл къызара.
Арт джартысы – урунганнга бериле,
"Иш хакъ дейле" башха тюрлю билгенле.
Эки джарты къошулсала, аладан
Джуппа-джукъа темир "къагъыт" къуралад.
Сагъышлан да баш токъмакыны бир "къайнат",
Букъгъан сёзню дженгил таб да, шо, бир айт!

3. СЁЗЛЕМЕ

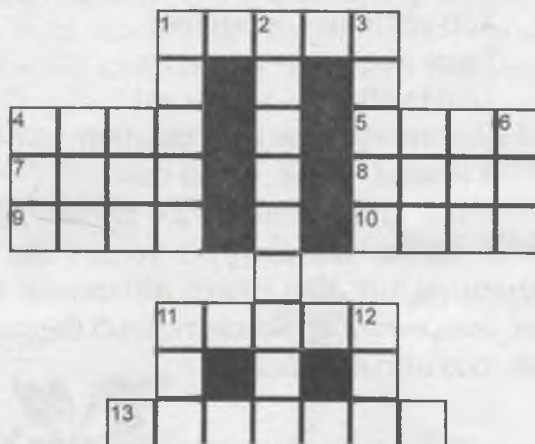
Тигине:

1. Хурджунда джюрютюучю къол керек.
2. Алаугъанны джашы джигит нарт.
3. Джауда биширилиучю хант.
4. Халат маталлы кийим.
6. Эм джууукъ ахлы.
11. Базыкъ тюк.
12. Бетлеучю алмаш.

Кёндеденине:

1. Маджал /синоними/.
4. Кёлтюрюрге къыйын тийген.
/Дженгилни антоними/.
5. Крепость (къарачайча аты).
7. Сабий.
8. Джаш, эркиши сабий.
9. Тобукъ сюек.
10. Чынгаб джюрютюучю джайракъ джаныуарчыкъ.
11. Бёлек, джыйын деген магъаналы сёз.
13. Сатмагъанлай, бошунагъа, хакъсыз деген
магъаналы сёз.

Эсгертиу: (къ, дж,нг бирер харифдиле, биришер, кёзге джаз).

БОЛ БАЛАСЫ ХАЛКЪЫНГЫ...

Акъбашланы Мухаммат Сагъитни джашы 1962 джыл Къызыл Октябрь элде туугъанды. 1979 джыл туугъан элинде орта школну бошагъанды. 1981 джылдан 1983 джылгъа дери Алтай крайда аскер къуллугъун бардыргъанды. 1983-1988 джыллада Ростов-на-Дону шахарда кърал университетни юристлик факультетинде окъугъанды. Университетни бошагъанлы, Мухаммат бир бёлек заманны Къарачай-Черкес илму-тинтиу институтда (бусагъатда гуманитар тинтиулени институту) илму къуллукъчу болуб ишлегенди, андан бери башха джерледе, кесини иш усталыгы бла, юрист болуб ишлегенлей келеди.

Мухамматны джазычулукъ фахмусу кесин эртде танытханды. Ол школда окъугъан заманындан башлаб назмула, хапарла, миниатюрала, чам хапарла джазады. Ала газетледе, журналлада чыгъа,

радио бла бериле тургъандыла, окъуу китабха – 5-7 класслагъа “Дерсден тышында окъургъа хрестоматиягъа” – киргендиле.

Мухаммат къысха, оюмлу, тынч тил бла джазады. Хар джазгъаны да джашаугъа ойлашдыргъан, адамны эсинде къалырча чыгъармаладыла. Чам хапарларында уа терен оюм бла джарыкъ кюлкю аякълашыб келиб, адамны эсин, санларын, тинин джан дарманча аязытадыла. Биз сизге Мухамматны талай назмусу бла чам хапарын теджейбиз.

Къара къолла

- Къызчыкъ, къолларынгы къаралтдынг, къоз бояу кетмейди!..
- Анам, къоркъма, къолларымы белизнагъа атарма да къоярма!

Кюушеннген тууар

- Айдакку, бизден бир-бир джашла, мешиналарын джолну ортасында тохтатыб, лахор эте тургъанлары сейир тюлмюдю?!
- Аны не сейири барды? Джолну ортасына чыгыб, рахат сюелиб, ненча тууар кюушене тургъанын кёргенме!

Къулакъ бла джастыкъ

- Къызчыкъ, атанг телевизорну алай уллу нек этгенди?
- Бир къулагъы бла тынгылайды да, аны ючюн.
- Ол бир къулагъына уа не болгъанды?
- Ол бир къулагъын джастыкъгъа салыб турады.

Сер ит

- Айдакку, кьоркъма да ёт да кел, итим сер болгъанды!

- Огъай-огъай, андан эсе, ары тый, итинг кеси сер болгъанлыкъгъа, тишлери сер болгъан болмазла...

Джап-джангы картуз

- Айдакку, нек мыдахса былай, чарсда бизни элни аты озду шойду!?

- Да алпында къалгъанла бла тенг къуаныб, мен да алача этеме деб, джап-джангы сахтиян картузуму ёрге-ёрге атдым, артда къарасам, - кьолумда бир эски джюн бёркчюк къалыб тура...

Эрлай огъуна

- Айдакку, быллай бир нек кьоркъдунг?! Самолет мийиклигине чыгыб бошагъанлайына тюзеллиқди!

- Ой къайдам, туура сыртымдан салыб, кёкге атылгъанында, эрлай Уллу Аллахха джетдириб кьояргъамы башлады, деб кьоркъдум!

Толгъан мурат

- Излембий, спортчулагъа кёзюнг къараб, "шо, адам терлегинчи бир чабар эди", - деб айтхан эдинг да?

- Оллахий, айтхан эдим, Айдакку.

- Сора, энди хайда къач, юйюнге джетгинчи терлеб къалырса.

- Нек къачаргъа керекме да?

- Къош итими ийиб келеме!..

Мешна ачхыч

- Айдакку хоншунг Ачыубий, бир уллу мешна ачхычны да кёлтюрюб, арбазында джашын сюрюб айлана эди. Не болгъанды?

- Да "джашны башын ачыб, хырларын джангыдан, башха тюрлю джыяргъа керекди", деген эди меннге, энди алай этеме, деб къуууб айлана болур эди.

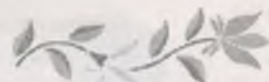

Адет бла уллу ит

- Къарнашчыгъым, сол джаныма ёт, сен мени онг джанынга алыб джюрюрге керексе!

- Тохта, эгечим, ол уллу итни къатындан ёте эсек, сол джанынга ётерме!

БИЗ КЛАСС ЖУРНАЛ ЧЫГЪАРАБЫЗ

Быллай ат бла Екатеринбург шахарны “177-чи гимназиясыны устазы Е. В. Ветошкина-ны статьясы “Начальная школа” журналны 2001 дж. биринчи номеринде басмаланган эди.

Статьяда уллу-гитче да эс бёлюрге керекли, юлгю алыргъа керекли затланы юслеринден айтылгъаны себебли, къысхача маъанасын беребиз. Статья бизни школлада ол маталлы ишлени этиуню айнытыргъа болушуру хакъды.

Ючюнчю классны бошагъан сабийлени кеслерини болум-хыйсабларын толугъа хайырланмай къалгъанлары кёб болады. Сабийни ич дуниясын ангыларгъа, сабий коллективде орунлу болур ючюн, анга кесин иги джаны бла кёргюзюрге болушургъа устаз борчлуду. Сабийни сезимлерин, ич къайгыларын ангыларгъа хар атлам да хар сабийни хыйсабын эсге ала ишлерге болушады. Класс журналны чыгъарыу ол муратха кёре ишлерге болушады.

Юретиу ишлени башха къауумларына кёре, бу ишни таблыгъы кёбдю. Хайырланыргъа тынчды (бютеу чыгъармала бир-эки бетге сыйынадыла да, аланы тенглешдирирге, сюзерге табды). Журнал хар сабийде да болады, аны сабийле кеслери да, ата-аналары да окъуйдула. Журналны юсю бла хар сабийни ишин кёб адам окъур таблыкъ болады. Журналны чыгъарыргъа сабийле да, ата-анала да къошулгъаны коллектив къуаргъа болушады. Сабийлени хатлары, тюз джазыулары тюзеледи, сёз байлыкълары кенгереди.

Ал класслада творчестволукъ ишле – гитче (къысха) хапарчыкъла, дерсден репортажла, кеслери джанындан назму, алгышлаула джазыу, билдириуле, элберле къурау, д.а.к. затладыла. Журналны хар номерин къурашдыргъан заманда сабийле адеб джорукъланы, халини, джамагъат джашауну тюрлю-тюрлю

халларыны юсюнден оюм этедиле, джашауну ангылаулары кенгереди.

Творчестволукъ ишлени тематикасын узагъыракъ заманнга планлагъан таб болады, ол сабийлени ангылары къалай ёсе баргъанына къараргъа таблыкъ береди. Темаланы не къадар кёб тюрлю болгъанлары хар сабий кесини халын толугъа хайырландырыргъа онг береди. Сабийлени хар творчестволукъ ишге хазырлагъан кёзюуде ишни муратына, аны сабийлеге къалай тийиширине эс бёлюнеди. Сёзден, 2-чи классда берилген бир чыгъарманы аты “Мен къачан бек къоркъгъан эдим” деб алай эди. Тенглери бла бирге кесини къоркъгъан хапарын сюзгенден сора, ол сабийни джюреги рахатлыкъ табхан эди.

Творчестволукъ ишге хазырланыу талай кюнню алгъа, дерсде эмда дерсден тыш заманда бардырылыб башланады. Хазырланыу – сабийлени бир затны юсюнден баямларгъа талпырча хал къурау эмда ишге керекли материалла джыйыу болады. Сабийлени не къадар кеслери ишлерге, кёллери бла къызыныб ишлерге алландырыуну маъанасы уллу болушады.

Творчестволу ишледе сабийле кеслерини сезимлерин, фактлагъа къалай къарагъанларын кёргюзюрге юрешедиле. Ишледе аланы ич дуниялары танылады, адамланы ишлерине къаллай багъа бергенлери, джашау халлагъа къарамлары кёрюнеди. Ол ишлени джашау бла байламлылыкълары сабийлеге школну, классны джашауна тири къошулургъа болушады.

Темала: “Мен – устазма” (1 кл.), “Мен школну къалай кёрем” (2 кл.), “Школ – мени джашауум” (3 кл.), сабийлени халлары школда къалай болгъанын ангыларгъа болушадыла. Ол чыгъармаладан сора аланы школда халлары танг кесек иги болгъан эди.

Сабийлени юйдегиде халларын ангыларгъа уа быллай темалагъа чыгъармала болушхан эдиле: “Мени анам” (1 кл.), “Мен ана болсам” (2 кл.), “Анам, атам, мен – шох юйдеги” (3 кл.). Сабийле кеслерине къалай багъа бергенлерин, коллектив бла къалай келишгенлерин ангыларгъа бу темала болушхан эдиле: “Мен – нызыма. Мен – джангы джылда оюнчакъма” (2 кл.), “Мен школда не ангыладым” (3 кл.). Ишлени сюзюу сабийлени кеслерине багъа бериулерин келтюрюлгенин танытды. Устаз бла тенглерини болушлукъларын сезе, къарыулары джетген иш борчланы тындыра, сабийле кеслерине бегирек база башладыла.

Журнал сабийлеге шох коллектив болургъа болушханы танылды, ол аланы бир-бирине халал, ачыкъ болургъа табыкъ берди.

Творчестволукъ ишлени сюзе, аланы юслери бла устаз кесини ишини магъаналылыгъын кёреди, сабийлени халилеринде, ангыларында, дунягъа къарамларында тюрлениулени эслерге онг табады, сабийни устазгъа, школгъа, адамлагъа тюрленнгенин, юретиу мадарларыны алагъа къалай тийишгенлерин ангылайды. Класс журнал, сабийге 5-чи классха кёчгенлеринде, джангы класс тамадагъа аланы ич дунялары бла къысха танышыргъа, андан арысында табыча ишлерге болушду.

Н. К. КРУПСКАЯНЫ УСТАЗЛЫКЪ ОЮМЛАРЫНДАН

- ✿ Цель школы – дать ребенку понимание живой действительности. Достигнуть этого можно, лишь вскрыв те связи, которые существуют между явлениями в реальной жизни, осветив надлежащим образом эти связи, показав, как они возникают и развиваются.
- ✿ Школа у нас – ведущее звено в деле воспитания подрастающего поколения.
- ✿ Школа должна добиваться, чтобы ученик не только знал, но и умел бы применять свои знания к доступному его силам жизненному делу.
- ✿ Школа, которая учит, а не воспитывает, – не наша... школа.
- ✿ Та школа хороша, которая умеет воспитывать ребят таким образом, что им будет дело до всего общественного.
- ✿ Одно из современных задач современно-го воспитания – это научить ребят работать и жить коллективно.
- ✿ Лишь в коллективе личность ребенка может наиболее полно и всесторонне развиваться.
- ✿ Коллективная жизнь детей должна быть заполнена радостной деятельностью, и тогда она воспитывает людей с сильно развитым общественным инстинктом.

- ✿ Детский коллектив “есть группа, сплоченная общими переживаниями, общими интересами, общей работой, общими взглядами, дружбой”.
- ✿ Воспитательная работа должна сочетать умение растить коллективиста и в то же время да.ь возможность в этой коллективной обстановке всесторонне развиваться личности ребенка.
- ✿ Надо знать меру сил, знаний и умений ребенка, надо уметь будить его интерес – без этого общественная работа будет ему в тягость.
- ✿ ... Эмоциональные переживания в области общественной жизни создает повышенный интерес к самим общественным явлениям.
- ✿ Переживаемые совместно впечатления духовно роднят учеников. Чем разнообразнее и глубже совместно переживаемые впечатления, тем сильнее это сближение.
- ✿ Дисциплину мы понимаем не в том смысле, что ребята должны только сидеть и не шелохнуться. Мы должны понимать ее в том смысле, что ребята должны уметь как-то коллективно работать, не мешая друг другу, а помогая друг другу в работе.

Кара: 5878

Джилек
(Земляника лесная)

Мия
(Солодка уральская)

Къантыяр
(Кровохлебка лекарственная)

Дууджана
(Горицвет весенний)

Джол ханс
(Горец птичий)

Редколлегия:

Салпагарова К.А. (гл. ред., учред.), Джуккаева Б.Ю.

(зам. гл. редактора), Батчаев А.-М.Х.

Журнал зарегистрирован региональным
управлением Госкомпечати КЧР 18.04.96.

Свидетельство № Ж 0055.

Журнал "ИЛЯЧИН" ("Сокол").

На карачаевском и русском языках.

Составитель-редактор К.А. Салпагарова.

Художник-оформитель - Салпагаров Р.

Технический редактор Ф.А. Заузанова.

Такъюзюк
(Рябина обыкновенная)

Формат 84x108¹/₁₆. Бумага офсетная.

Печать офсетная. Усл. печ. л. 1,0.

Тираж 5000 экз. Заказ № 145.